

Wojciech Machała¹

Cytat w utworze naukowym

Słowa kluczowe: prawo autorskie; cytat; utwór naukowy; wyjaśnianie; analiza naukowa

Keywords: copyright; quotation; academic work; explanation; academic analysis

Streszczenie

Dopuszczalność przytaczania cudzej twórczości w utworach naukowych jest przedmiotem dyskusji. Może być rozpatrywana na różnych płaszczyznach, w tym prawnoautorskiej (w kontekście naruszenia autorskich praw osobistych i majątkowych) oraz etycznej (w kontekście wymogu rzetelności naukowej). Niniejsze opracowanie koncentruje się na prawie cytatu w ujęciu ustawy z 4 lutego 1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych, przede wszystkim na analizie przesłanek dozwolonego cytatu określonych w art. 29 ustawy. Prawo autorskie przewiduje dopuszczalność cytatu, nie ustanawiając w tym przedmiocie sztywnych reguł. Nakazuje traktować problem elastycznie, uzależniając zakres dozwolonego cytatu od spełnienia przezeń wskazanych funkcji: wyjaśnianie, analiza krytyczna lub naukowa etc. Realizacja celu cytatu determinuje zarówno samą możliwość skorzystania z niego, jak i dozwolony rozmiar. Nie ma szczególnych uwarunkowań prawnych cytatu w utworach naukowych. Szczególna pozycja utworu naukowego w kontekście prawa cytatu bierze się z tego, że ze względu na charakter i funkcję utworu naukowego realizacja celów cytatu w utworach tej kategorii będzie zjawiskiem częściej spotykanym niż w innych. Niezależnie od spełnienia wymogu adekwatności cytatu do realizacji jego celu, cytujący zobowiązany jest wskazać źródło cytatu i twórcę cytowanego utworu. W tym zakresie środowisko naukowe wypracowało pewne standardy właściwego (rzetelnego postępowania).

¹ ORCID ID: 0000-0002-1385-2259, doktor habilitowany, Katedra Prawa Własności Intelektualnej i Dóbr Niematerialnych, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Warszawski. E-mail: w.machala@wpia.uw.edu.pl.

Abstract**Quotations in Academic Works**

The permissibility of quotations in academic works may be discussed and examined from different perspectives: a copyright perspective (which focuses on the conflict between quotation and infringement of copyright) and an ethical perspective (focusing on the issue of academic reliability). This article contains analysis of the legal status of quotations in the light of Polish Copyright Act of 4th of February 1994, in particular, the prerequisites of the right to use quotations established in Art. 29 of the above act. In a nutshell, it may be concluded that copyright law permits one to quote from other works without the establishment of strict rules and restraints (especially quantitative) in this respect. A flexible approach has been adopted: the permissibility of a quotation is subject to its adequacy for its specific purpose of revealing an explanation, critical or scientific analysis. There are no specific requirements regarding quotations in academic works. These works are specific in that their character and function permit quotes to a greater extent than in other categories of works.

✱

Nauka może być postrzegana jako proces systematycznego poznawania szeroko rozumianej rzeczywistości (obejmującej zarówno zjawiska natury fizycznej, jak i społeczne), prowadzonego w oparciu o założoną z góry metodę, w sposób intelektualnie zdyscyplinowany i z szacunkiem wobec przedmiotu badań. W tak rozumianym procesie nieustannie pojawia się potrzeba odnoszenia się do ustaleń dotyczących przedmiotu badań, jakie poczyniono wcześniej. Stały się one bowiem częścią poznawanej rzeczywistości. Naturalną kolejną rzeczą przedstawienie efektów procesu naukowego poznania w publikacjach obejmować powinno odwołania do wcześniejszego dorobku naukowego w danym temacie. Jednym z potencjalnych środków wyrazu, przy użyciu których odwołania takie mogą być dokonywane jest formuła dosłownego (wiernego) przytoczenia (cytatu). Problematyka przytaczania cudzej twórczości w utworach naukowych jest przedmiotem dyskusji. Może być rozpatrywana na różnych płaszczyznach, w tym prawnoautorskiej (w kontekście naruszenia autorskich praw osobistych i majątkowych) oraz etycznej (w kontekście wymogu

rzetelności naukowej). W niniejszej skupiam się na analizie prawnych uwarunkowań dopuszczalności cytatu określonych w ustawie z 4 lutego 1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych (t.j. Dz.U. 2019, poz. 1231), szukając odpowiedzi na zasadnicze pytanie badawcze: czy cytowanie w utworach naukowych charakteryzuje się specyfiką z prawnego punktu widzenia (a jeśli tak, na czym ona polega?)².

Kluczowe znaczenie dla określenia statusu cytatu w świetle unormowania prawa autorskiego ma norma zawarta w art. 29 ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych: Wolno przytaczać, w utworach stanowiących samodzielną całość, urywki rozpowszechnionych utworów oraz rozpowszechnione utwory plastyczne, fotograficzne lub drobne utwory w całości, w zakresie uzasadnionym celami cytatu takimi jak wyjaśnianie, polemika, analiza krytyczna lub naukowa, nauczanie lub prawami gatunku twórczości. Norma ta znajduje się w jednostce redakcyjnej ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych zatytułowanej Dozwolony użytek chronionych utworów i podobnie jak inne przejawy dozwolonego użytku stanowi odstępstwo od zasady wyrażonej w art. 17 ustawy, zgodnie z którą jakakolwiek eksploatacja utworu lub przedmiotu praw pokrewnych przez osoby trzecie wymaga zezwolenia podmiotu praw autorskich lub pokrewnych. Dozwolony użytek umożliwia korzystanie z utworu lub przedmiotu praw pokrewnych bez zgody uprawnionego, uprawnienie (licencja) do prowadzenia eksploatacji przysługuje korzystającemu mocą przepisu ustawy (stąd używany niekiedy synonim dozwolonego użytku: licencja ustawowa)³. Ustawa określa jednocześnie warunki, które muszą być spełnione, aby eksploatacja utworu (przedmiotu praw pokrewnych) prowadzona przez użytkownika bez zgody podmiotu praw autorskich (pokrewnych) korzystała z dobrodziejstwa dozwolonego użytku i nie stanowiła podstawy do przyjęcia odpowiedzialności za naruszenie autorskich praw majątkowych lub praw pokrewnych (również w ujęciu majątkowym).

² Wydaje się znamienne, że w najobszerniejszym jak dotychczas w polskiej doktrynie prawnej opracowaniu odnoszącym się do problematyki cytatu kwestia cytowania w utworach naukowych pojawia się marginesowo. Zob. L. Małek, *Cytat w świetle prawa autorskiego*, Warszawa 2011.

³ Szerzej nt. instytucji dozwolonego użytku zob. J. Marcinkowska, *Dozwolony użytek w prawie autorskim. Podstawowe zagadnienia*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego Prace Instytutu Prawa Własności Intelektualnej” 2004, z. 87.

Obok norm kazuistycznie regulujących poszczególne formy dozwolonego użytku, w przepisach regulujących tę instytucję prawną znajdujemy ogólne zasady odnoszące się do wszystkich postaci korzystania z utworów objętych licencjami ustawowymi. Jest to zasada lojalności, zgodnie z którą nie można korzystać z utworu w taki sposób, aby jego eksploatacja naruszała normalne korzystanie z utworu lub godziła w słuszne interesy twórcy (art. 35 ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych) oraz zasada poszanowania autorskich praw osobistych, wyrażona z jednej strony zawartą w art. 35 dyrektywą, że dozwolony użytek nie może godzić w słuszne interesy twórcy, a z drugiej – bardziej konkretnym – wymogiem podania imienia i nazwiska twórcy oraz źródła, skąd utwór został zaczerpnięty, z uwzględnieniem istniejących możliwości (art. 34 zd. 1 i 2 ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych). Akurat w przypadku cytatu spełniającego przesłanki wyraźnie ustanowione w ustawie problem jego kolizji z normalnym korzystaniem z utworu i słusznymi majątkowymi interesami twórcy wydaje się czysto spekulatywny, ponieważ prawidłowy cytat nie ma realnie żadnego negatywnego wpływu na „rynek zbytu” utworu cytowanego (może co najwyżej poprawić jego pozycję w obrocie ze względu na wzbudzenie zainteresowania wśród odbiorców utworu, w którym się cytat znajduje). Natomiast, skorzystanie z prawa cytatu może ingerować w niemajątkowe interesy twórcy – nie tylko za sprawą braku lub nieprawidłowego oznaczenia źródła, ale również poprzez taką konstrukcję cytatu, która wypacza sens przytaczanego fragmentu⁴.

Wyjaśnwszy na wstępie kwestie ogólne, przejdę do dokładniejszej analizy konkretnych przesłanek korzystania z prawa cytatu.

I.

Przytoczenie (cytat) cudzego utworu musi być dokonane w utworze stanowiącym samoistną całość. Oznacza to, że dzieło, w którym cytat się znajduje, musi samo stanowić utwór w rozumieniu art. 1 ust. 1 ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych. Dzieło to musi więc stanowić przejaw twórczości

⁴ W związku z tym cytat naruszający autorskie prawo osobiste do integralności utworu nie kwalifikuje się jako dozwolony. Zob. B. Błońska, [w:] *Prawo autorskie i prawa pokrewne. Komentarz*, red. W. Machała, R.M. Sarbiński, Warszawa 2019, s. 649.

ludzkiej o indywidualnym charakterze i być ustalone w jakiegokolwiek postaci. Zważywszy na temat niniejszego opracowania, można założyć, że dzieło, w którym znajdzie się przytaczana wartość, spełni powyższe kryteria, dlatego – dla porządku jedynie – poprzestaną na zwięzłej i syntetycznej prezentacji. Według większościowego poglądu, wymóg „twórczości” pozostaje spełniony w sytuacji, kiedy dany rezultat nie jest z jednej strony kopią wcześniej istniejącego dzieła (subiektywna nowość), a z drugiej – rezultatem pracy rutynowej (choćby wysoko wykwalifikowanej) lub realizacji zewnętrznie narzuconych wytycznych⁵. Pogład mniejszościowy odnosi pojęcie „przejawu działalności twórczej” do obiektu o – znikomej choćby – doniosłości kulturowej, rozumianej jako jego oddziaływanie na odbiorcę (np. poprzez wywołanie emocji lub wyjście poza podstawową funkcję przedmiotu użytkowego)⁶. Natomiast co do pojęcia indywidualnego charakteru twórczości zarysowały się dwie zasadnicze koncepcje. Koncepcja tradycyjna przewiduje, że twórczość o indywidualnym charakterze ma miejsce wtedy, gdy dany rezultat nosi osobiste piętno twórcy albo, w innym ujęciu, został wywołany niepowtarzalną osobowością twórcy. Konkurencyjna koncepcja bazuje na twierdzeniu, że indywidualny charakter twórczości opiera się na istnieniu dostatecznie doniosłych różnic pomiędzy badanym dziełem a utworami powstałymi wcześniej⁷. Ustalenie utworu polega na wyrażeniu go w takiej postaci, aby co najmniej jedna osoba – poza samym twórcą – mogła się z nim zapoznać (może ono przybrać np. postać utrwalenia na nośniku jak papier czy płyta CD albo wykonania na żywo). Samoistność utworu zawierającego cytat rozumiana jest jako sytuacja, w której utwór ten nie traci swojego charakteru przejawu twórczości o indywidualnym charakterze po usunięciu przytoczenia⁸.

W piśmiennictwie rozważany jest problem dopuszczalności cytowania w materiałach nie stanowiących przedmiotu prawa autorskiego ze względu na wyłączenia przedmiotowe zawarte w art. 4 ustawy o prawie autorskim

⁵ Zob. np. D. Flisak, [w:] *LEX Prawo autorskie i prawa pokrewne. Komentarz*, red. D. Flisak, Warszawa 2015, s. 23, R.M. Sarbiński, [w:] *Prawo autorskie...*, s. 30; K. Grzybczyk, [w:] *Ustawa o prawie autorskim i prawach pokrewnych. Komentarz*, red. A. Ślęzak, Warszawa 2017, s. 8, W. Machała, *Utwór. Przedmiot prawa autorskiego*, Warszawa 2012, s. 127–138 i cyt. lit.

⁶ Zob. szerzej: W. Machała, *Utwór...*, s. 138–161.

⁷ Zob. szerzej: ibidem, s. 162–179.

⁸ Tak B. Błońska, [w:] *Prawo autorskie...*, s. 642.

i prawach pokrewnych. Wspominam o tym, ponieważ niektóre z nich (zwłaszcza opublikowane opisy patentowe lub ochronne – art. 4 pkt 3 ustawy) mogą posiadać cechy utworów naukowych. W literaturze dominuje pogląd o dopuszczalności cytowania w takich materiałach, uzasadniany albo tezą, że materiały te – o ile daje się przypisać im cechy twórczości o indywidualnym charakterze – należy postrzegać jako utwory, które dopiero wtórnie utraciły przymiot przedmiotu prawa autorskiego⁹, albo wskazaniem, że zgodnie z dyrektywami wykładni funkcjonalnej nie należy różnicować sytuacji tak bardzo zbliżonych (z jednej strony chroniony przejaw twórczości o indywidualnym charakterze, z drugiej – także przejaw twórczości o indywidualnym charakterze, ale pozbawiony ochrony), pozostawałoby to bowiem w sprzeczności z zasadą racjonalności ustawodawcy¹⁰. Stanowisko powyższe uważam za słusznościowo uzasadnione, trudno jednak znaleźć w pełni przekonującą argumentację dogmatyczną na jego poparcie. Zestawienie norm art. 1 ust. 1, art. 4 i art. 29 ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych prowadzi bowiem – w pewnym skrócie – do następujących konkluzji: ustawodawca utożsamia pojęcia przedmiotu prawa autorskiego i utworu (por. treść art. 1 ust. 1 ustawy); obiekty wymienione w art. 4 nie stanowią przedmiotu prawa autorskiego, nie są zatem utworami; art. 29 ustawy wymaga, aby dozwolony cytat znajdował się w utworze. Ergo, w przypadku wprowadzenia cytatu do materiału należącego do którejkolwiek kategorii wymienionych w art. 4, nie została spełniona analizowana w tym miejscu przesłanka dozwolonego cytowania¹¹. Sposobem uzgodnienia ujęcia dogmatycznego z potrzebami mogłaby być wykładnia art. 1 ust. 1 ustawy zmierzająca do stwierdzenia, że jakkolwiek z przepisu tego wynika, że przedmiotem prawa autorskiego może być jedynie utwór, to nie każdy utwór stanowi przedmiot prawa autorskiego. Pojście takie znajdowałoby nawet uzasadnienie w treści art. 1 ust. 2¹ ustawy, który wyłącza spod ochrony prawnoautorskiej odkrycia, idee, procedury, me-

⁹ Tak S. Stanisławska-Kloc, [w:] *LEX Prawo autorskie...*, s. 457; P. Ślęzak, [w:] *Ustawa...*, s. 296.

¹⁰ Tak L. Małek *Dopuszczalność posługiwania się cytatem w wytworach intelektualnych pozbawionych ochrony na tle prawa autorskiego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Prawa Własności Intelektualnej” 2016, z. 1. Zob. również B. Błońska, [w:] *Prawo autorskie...*, s. 641.

¹¹ Takie stanowisko zajęli J. Barta i R. Markiewicz, *Prawo autorskie*, Warszawa 2016, s. 237.

tody i zasady działania oraz koncepcje matematyczne (które przecież również mogą stanowić przejaw działalności twórczej o indywidualnym charakterze), natomiast stoi mu na przeszkodzie użycie przez ustawodawcę w art. 1 ust. 1 sformułowania, że przedmiotem prawa autorskiego jest każdy przejaw działalności twórczej o indywidualnym charakterze.

II.

Przedmiotem przytoczenia jest jedynie utwór rozpowszechniony. Ta przesłanka dozwolonego cytatu jest najmniej problematyczna. Albo raczej – była taką do niedawna. Pojęcie utworu rozpowszechnionego zostało przez ustawodawcę zdefiniowane (w art. 6 ust. 1 pkt 3) jako utwór, który udostępniony publicznie za zgodą twórcy w jakikolwiek sposób (czy to przez wprowadzenie do obrotu jego egzemplarzy, czy przez publiczne wykonanie lub odtworzenie). Jak się do tej pory wydawało, pierwsze udostępnienie utworu za zgodą twórcy otwierało pole do cytowania go również w innej formule niż doszło do rozpowszechnienia (np. okoliczność, że utwór literacki został jedynie za zgodą twórcy wydany drukiem, nie wstrzymywała możliwości cytowania tego utworu w publikacji internetowej). Pewne wątpliwości co do tego, czy jest to wykładnia prawidłowa, może wprowadzać odpowiedź na jedno z pytań prejudycjalnych udzielona przez Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej w sprawie C-516/17 (*Spiegel Online GmbH p-ko V. Beck*)¹², w której Trybunał wskazał w kontekście przesłanek dozwolonego cytatu na konieczność wcześniejszego zgodnego z prawem opublikowania utworu w tej konkretnej postaci. Teza ta może stanowić impuls do rozważań, czy nie należy wymagać, aby doszło do zgodnego z wolą twórcy utworu cytowanego udostępnienia tego utworu w sposób (na polu eksploatacji) tożsamy(m) z polem, na którym dochodzi do eksploatacji utworu z cytatem. Przywołując przedstawiony wyżej przykład, wskazuję, że przyjęcie takiego wymogu oznaczałoby, że w utworze publikowanym w internecie nie można byłoby przytoczyć utworu wydanego

¹² <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?jsessionId=74F1EF602139257DB-B1F1E81C849EECF?text=&docid=216543&pageIndex=0&doclang=PL&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=5258978> (10.02.2020) (omówienie: E. Skibińska, *Ograniczenie praw autorskich*, „Monitor Prawniczy” 2019, z. 18, s. 967–972).

drukiem i nierozpowszechnionego w internecie za zgodą twórcy. Utrudniłoby to w znacznym stopniu ustalenie, czy cytat jest dozwolony czy też bezprawny, a nawet mogłoby sparaliżować korzystanie z cytatów w praktyce. Niewykluczone zresztą, że zmiana podejścia do definiowania pojęcia utworu rozpowszechnionego nie była intencją Trybunału (stan faktyczny sprawy zdaje się wskazywać, że problemem spornym była treść utworu w wersji, który została przytoczona, a nie sposób jego udostępnienia), ale użyte przezeń sformułowanie wprowadza niepewność interpretacyjną.

III.

Przytoczenie odnosić się musi do urywka utworu lub utworu plastycznego, fotograficznego albo drobnego utworu w całości. Kryteria pozwalające doprecyzować pojęcie „urywka” utworu nie zostały przez ustawodawcę sformułowane. W piśmiennictwie najbardziej spójną koncepcję interpretacyjną zaproponował B. Michalski, postulując odniesienie pojęcia urywka do fragmentu utworu stanowiącego semantyczną całość (innymi słowy: ujmującego myśl cytowanego autora w zrozumiałą dla odbiorcy wypowiedź)¹³. Poglądowi temu przeciwstawiany jest postulat odwoływania się do intuicyjnego pojmowania pojęcia¹⁴, co jednak nie przybliżyło do określenia istoty zjawiska. Wydaje się, że propozycja B. Michalskiego ma pewien walor porządkujący¹⁵, bez przesądzania przy tym o konieczności stosowania jakichkolwiek kryteriów ilościowych¹⁶. W dotychczasowej doktrynie rozważany jest jednak pro-

¹³ Zob. B. Michalski, *Uprawnienia do cytowania w polskim prawie autorskim cz. II*, „Prasa Techniczna” 1987, z. 1, s. 14–18.

¹⁴ Por. L. Małek, *Cytat...*, s. 344, R. Markiewicz, *Dzieło literackie i jego twórca w polskim prawie autorskim*, Kraków 1984 s. 45, orzeczenie TSUE w sprawie C-516/17 *Spiegel Online GmbH p-ko V.Beck*.

¹⁵ Argument przeciwko stanowisku B. Michalskiego przedstawiony przez L. Małką, *Cytat...*, s. 344 jest nieprzekonujący. Autor ten wskazuje, że w licznych przypadkach pojawia się konieczność posłużenia się obszerniejszymi cytatami, z czym polemizować nie zamierzam, ale nie dostrzegam, aby koncepcja B. Michalskiego stała temu na przeszkodzie.

¹⁶ Odstąpienie od stosowania kryteriów ilościowych jest podejściem oczywiście słusznym. O dopuszczalności cytatu decyduje każdorazowo cel, jaki przytoczeniu przyświeca (o czym niżej). Nie można więc z góry przyjąć, że dopuszczalne będzie np. przytoczenie 3 linijek utworu literackiego, skoro z jednej strony może okazać się to niewystarczające do przeprowadzenia

blem, czy o statusie „urywka” decydować ma jedynie stosunek objętości zaczerpniętego fragmentu do całości utworu cytowanego, czy może stosunek tego fragmentu do utworu cytującego albo też – i jednego, i drugiego. L. Małek opowiada się za tym ostatnim postulatem, podnosząc, że w pierwszym przypadku może okazać się, że niewielki fragment cytowanego dzieła, które jest bardzo obszerne, zajmie większą część mniejszego objętościowo dzieła cytującego, w drugim zaś – że może zaistnieć sytuacja odwrotna: w obszernej dziele cytującym dałoby się zacytować prawie całe dzieło cytowane¹⁷. Można wszakże uznać powyższe zagrożenia za iluzoryczne. Wprowadzenie do utworu cytatu, który swym rozmiarem przysłoni własną twórczość cytującego, sprawi bowiem, że dzieło cytujące straci status utworu o samoistnym charakterze. Z kolei zbyt obszerny cytat, zbliżony rozmiarami do całości utworu cytowanego, zazwyczaj nie da się uzasadnić realizacją któregoś z celów dozwolonego przytoczenia. Dlatego, odnoszenie pojęcia urywka do zarówno utworu cytującego, jak i cytowanego uważam za niewłaściwe. Pojęcie urywka logicznie i semantycznie kojarzy się z utworem cytowanym i do jego rozmiaru wyłącznie powinno być odnoszone.

Podobnie jak w przypadku urywka nie ma normatywnych wskazówek odnoszących się do znaczenia pojęcia drobnego utworu (który może być przytoczony w całości). W literaturze podnosi się, że za drobne utwory należy uznawać takie, które nie dają się podzielić na fragmenty stanowiące semantyczne całości¹⁸. Powyższe podejście, z którym się identyfikuję, dawało podstawę do przytaczania w całości nie tylko krótkich form literackich lub publicystycznych, ale również – co jednak budziło pewne wątpliwości – utworów ze swej natury trudnych do fragmentacji jak utwory plastyczne lub fotograficzne. Ten problem ze stosowaniem prawa cytatu został jednak wyeliminowany nowelizacją ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych z 11 września 2015 r.¹⁹, która wprost wprowadziła możliwość przytaczania utworów plastycznych i fotograficznych w całości i tym samym uczyniła bezprzedmiotowym rozpatrywanie tych kategorii utworów w relacji do pojęcia utworu drobnego.

analizy krytycznej badanego fragmentu, a z drugiej – zbyt obszerne, jeśli analiza odnosić się będzie jedynie do określonego sformułowania zawartego w przytoczonym fragmencie.

¹⁷ Zob. L. Małek, *Cytat...* s. 347–349.

¹⁸ Ibidem, s. 349 i cyt. lit.

¹⁹ Dz.U. poz. 1639.

IV.

Przytoczenie musi być uzasadnione celami cytatu takimi jak wyjaśnianie, polemika, analiza krytyczna lub naukowa, nauczaniem lub prawami gatunku twórczości. Tę przesłankę można uznać za kluczową dla ustalenia dopuszczalności cytatu. Spełnia ona dwojaką funkcję: z jednej strony jest to kryterium decydujące o tym, czy cytat w ogóle może być wprowadzony, z drugiej – o jego dozwolonym rozmiarze. Zastosowanie analizowanego kryterium w pierwszej z wymienionych wyżej funkcji prowadzi do ustalenia, że cytat spełnia rolę podrzędną względem własnego wywodu autora cytującego i nie może go zastępować²⁰ (innymi słowy twórca nie może wyrażać swoich myśli i tez za pomocą cytatów). Zasadniczą rolą cytatu – niezależnie od tego, jaki cel przytoczenie realizuje – jest weryfikacja twierdzeń twórcy, który posługuje się cytatami, ewentualnie uzupełnienie tych twierdzeń. Cytaty muszą więc pozostawać w ścisłym związku z własną twórczością autora. Brak takiego ścisłego związku sprawia, że cytat niczego nie wyjaśnia (bo przytoczony fragment i wywód autora cytującego dotyczą różnych kwestii), nie służy on również analizie krytycznej (bo autor cytujący faktycznie nie analizuje cytowanego fragmentu), ani polemice (ponieważ negacja ze strony autora cytującego nie odnosi się do przytaczanych twierdzeń), a jego wartość dydaktyczna jest równie wątpliwa.

Aktualna treść art. 29 ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych (w odróżnieniu od tej sprzed nowelizacji z 2015 r.) nie zawiera zamkniętego katalogu celów, jakim może służyć dozwolony cytat. Cele wymienione w ustawie (wyjaśnianie, polemika, analiza krytyczna lub naukowa, nauczanie) stanowią jedynie wskazówkę interpretacyjną, której zastosowanie doprowadziło do postawienia – słusznej w mojej ocenie – tezy, że inne możliwe cele cytatu powinny być zbliżone do tych wyraźnie wymienionych²¹. W praktyce, odpowiednio szerokie pojmowanie pojęć wyjaśniania, analizy czy nauczania powinno eliminować potrzebę odwoływania się do nie nazwanych celów dozwolonego cytatu. Te, które ustawodawca wprost nazywa, należy uznać za typowe.

²⁰ Por. wyrok SN z 23 listopada 2004 r. I CK 234/04, „OSNC” 2005, z. 11, poz. 195. Zob. również: P. Ślęzak, [w:] *Ustawa...*, s. 297, B. Błońska, [w:] *Prawo autorskie...*, s. 646.

²¹ *Ibidem*, s. 650.

Ramy niniejszego artykułu pozwalają jedynie na syntetyczne ujęcie poszczególnych nazwanych celów cytatu²². Z wyjaśnianiem uzasadniającym cytat spotkamy się w sytuacjach, kiedy z jednej strony przytoczenie przyczyni się do większej przejrzystości wywodów cytującego, z drugiej zaś – gdy przyczyni się do uzasadnienia lub wzmocnienia postawionych przezeń tez. Potrzeba wyjaśniania (i to w obu powyższych kontekstach) uzasadni cytat zwłaszcza w przypadku prezentacji w utworze cytującym poglądu zawartego w utworze cytowanym. Przytoczenie pozwoli z jednej strony zweryfikować twierdzenia cytującego odnośnie do przedstawianego poglądu, a z drugiej – zaprezentuje ten pogląd w ujęciu najbardziej adekwatnym (bo własnym autora). Może się w tym ostatnim kontekście pojawić pokusa, aby prezentację poglądu w ogóle zastąpić odpowiednio skonstruowanym cytatem. Zrealizowany zostanie w tej sposób postulat wiernego oddania myśli autora cytowanego, ale zarazem – być może paradoksalnie – nic taki cytat nie wyjaśni wskutek braku odpowiedniego związku z własnym wywodem cytującego.

Z cytatem uzasadnionym analizą krytyczną lub naukową zetkniemy się wówczas, gdy przytaczana wypowiedź stanowi przedmiot prowadzonego w sposób systematyczny badania, którego wyniki przedstawiane są w utworze cytującym. W tym przypadku związek wyvodu autora cytującego z przytaczanym fragmentem będzie najbardziej ścisły, można wręcz przyjąć, że cytat i twórczość cytującego stanowią będą integralną całość. Wprowadzenie w 2015 r. nowej kategorii analizy jako dozwolonego celu cytatu (analiza naukowa) stwarza potrzebę zawężenia zakresu pojęciowego już wcześniej występującej w przepisie kategorii analizy krytycznej do przypadku, kiedy przedstawiane przez cytującego wnioski cechuje negatywna ocena (krytyka w wąskim znaczeniu) przedmiotu badania.

Polemika jako cel cytatu zakłada istnienie dyskursu pomiędzy stanowiskiem autora cytującego a poglądem wyrażonym w cytowanym utworze. Podobnie jak w przypadku analizy krytycznej, ze strony autora cytującego następuje negatywna ocena, tyle, że nie samego przytaczanego utworu, ale poglądu

²² Szerzej na temat zakresu pojęciowego poszczególnych celów cytatu zob. L. Małek, *Cytat...*, s. 268–297; idem, *Ustawowe cele prawa cytatu*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego Prace z Prawa Własności Intelektualnej” 2008, z. 102; a w odniesieniu do aktualnego tekstu ustawy – B. Błońska, [w:] *Prawo autorskie...*, s. 651–654; P. Ślęzak, [w:] *Ustawa...*, s. 298–300.

w nim przedstawionego. Cytat uzasadniony polemiką powinien dawać odbiorcy podstawę do weryfikacji tej negatywnej oceny.

Z kolei przytoczenie realizujące cel nauczania powinno przyczyniać się do skuteczniejszego opanowania przez odbiorcę wiedzy przekazywanej w utworze cytującym. W tym przypadku związek pomiędzy wypowiedziami cytującego a przytoczeniem może być – jak się zdaje – luźniejszy, pod warunkiem jednak, że podstawowy walor dydaktyczny będzie miało oryginalne przedstawienie zagadnienia przez cytującego, a nie zawarte w tej prezentacji cytaty.

Dla porządku warto wskazać, że nie jest wymagane, aby cytaty realizowały tylko jeden konkretny cel. Skądinąd, znacząca część cytatów uzasadnionych wyjaśnianiem lub analizą będzie jednocześnie pełniło funkcję dydaktyczną, a granice pomiędzy wyjaśnianiem a analizą krytyczną lub naukową jako celami cytatu bywają zatarte²³.

Celnie i syntetycznie do problemu rozmiaru cytatu w kontekście realizacji jego celów odniósł się Sąd Najwyższy w wyroku z 22 lutego 2019 r., wskazując, że „rozmiar cytowanego dzieła powinien być możliwie najmniejszy, jednak na tyle obszerny, aby cel cytatu mógł zostać osiągnięty i aby sam cytat i wnioski płynące z cytowania były zrozumiałe dla odbiorców dzieła”²⁴. Tym samym Sąd Najwyższy kolejny raz przypieczętował konieczność odstąpienia od jakichkolwiek kryteriów ilościowych przy ocenie dopuszczalności przytoczenia i zastąpienia ich kryteriami merytorycznymi, przede wszystkim wymogiem komunikatywności cytatu. Warto więc zauważyć, że niejednokrotnie będzie się zdarzać, że przytoczenie z jednej strony precyzyjnie wyrażające myśl cytowanego autora, a z drugiej – komunikatywne dla odbiorcy, będzie stosunkowo obszerne²⁵. Nie wydaje się mieć przy tym znaczenia dla ustalenia dopuszczalnego rozmiaru cytatu cel, jakiemu to przytoczenie służy. W szczególności, nie ma podstaw do formułowania wytycznych, że cytaty

²³ Tezę powyższą pozwolę sobie zilustrować przykładem *pro domo sua*: W mojej monografii na temat pojęcia utworu przytaczam otwierający akapit *Miłości w czasach zarazy* G. Garcii-Marquiza celem przedstawienia analizy tego fragmentu w kontekście Ingardenowskiego ujęcia twórczości, a zarazem wyjaśnienia stanowiącego element tego ujęcia zjawiska konkretyzacji dzieła literackiego. Zob. W. Machała, *Utwór...*, s. 24.

²⁴ Wyrok SN z 22 lutego 2019 r. w sprawie III CSK 11/17 (niepubl.).

²⁵ Np. wyjaśnienie stanowiska W. Tatarkiewiczza odnośnie do pojęcia twórczości może wymagać przytoczenia fragmentu składającego się nawet z 272 słów. Zob. W. Tatarkiewicz, *Dzieje sześciu pojęć*, Warszawa 2006, s. 309–311.

służący wyjaśnianiu powinien być mniej obszerny niż ten wykorzystywany dla celów analizy krytycznej lub naukowej²⁶.

Pewien problem w kontekście powyższych ustaleń stanowi jedynie dopuszczalność uzasadnienia cytatu prawami gatunku twórczości. Nauka ucieka od jednoznacznego określenia, w jakich warunkach cytat jest uzasadniony prawami gatunku twórczości, ograniczając się do podania przykładów (motto, wariacje muzyczne, sampling). We wskazanych wyżej przypadkach cytat nie służy weryfikacji ani uzupełnieniu twierdzeń autora, ale upiększeniu utworu (motto), bądź stanowi tworzywo dla własnej twórczości autora cytującego (wariacje muzyczne, sampling). Problem cytatu uzasadnionego prawami gatunku twórczości nie występuje w zasadzie w przypadku utworów naukowych, dlatego rozwijanie tego wątku nie wydaje się tu konieczne.

Ustawodawca nie różnicuje sytuacji prawnej poszczególnych rodzajów utworów w kontekście prawa cytatu. Te same przesłanki muszą zostać spełnione w odniesieniu do cytowania w utworach plastycznych, muzycznych²⁷, z zakresu literatury pięknej czy wreszcie naukowych. Specyfika utworu naukowego, stanowiącego według popularnej definicji dzieło, którego „przynależność [...] do kategorii naukowych jest wyznaczona jego treścią, która po pierwsze jest rezultatem naukowego procesu poznawczego oraz, po drugie, jest zorientowana w swej podstawowej funkcji komunikacyjnej na przedstawienie obiektywnie istniejącej rzeczywistości”²⁸, sprawia jednak, że właśnie

²⁶ Odmiennie A. Ślęzak, [w:] *Ustawa...*, s. 300.

²⁷ W literaturze podnosi się wszakże, że pomimo braku normatywnego zróżnicowania cytat muzyczny powinien być specyficzniej postrzegany. Zob. G. Mania, *Cytat w muzyce – o potrzebie reinterpretacji przesłanek*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego – Prace z Prawa Własności Intelektualnej” 2017, z. 135.

²⁸ Tak D. Flisak, [w:] *Prawo autorskie...*, s. 205. Problematyka utworu naukowego jest stosunkowo często poruszana w piśmiennictwie. Zob. m.in. R. Markiewicz, *Ochrona prac naukowych*, Warszawa–Kraków 1990; B. Giesen, *Plagiat dzieł naukowych – zagadnienia wybrane*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Prawa Własności Intelektualnej” 2011, z. 112, A. Górnicz-Mulcahy, *Utwór naukowy jako przedmiot ochrony autorskoprawnej*, [w:] *Aktualne zagadnienia prawa prywatnego*, red. E.B. Marszałkowska-Krześ, Wrocław 2012; M. Poźniak-Niedzielska, G. Tylec, *Działalność naukowo-dydaktyczna na wyższej uczelni w świetle prawa autorskiego*, „Państwo i Prawo” 2009, z. 5; D. Sokołowska, *Pojęcie i postacie utworu naukowego w świetle prawa autorskiego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2015, z. 2; A. Szewc, *Dzieła naukowe i ich status w prawie autorskim*, „Państwo i Prawo” 1997, z. 10; G. Tylec, *Z problematyki ochrony prawnoautorskiej dzieła naukowego*, „Przegląd Prawno-Eko-

w przypadku tego typu utworów stosowanie przytoczeń najłatwiej będzie uzasadnić realizacją wskazanych w ustawie celów: wyjaśniania, polemiki, analizy lub nauczania. Należy zwłaszcza zwrócić uwagę, że istota utworu naukowego polegająca na przedstawianiu obiektywnie istniejącej rzeczywistości implikuje zazwyczaj konieczność odwoływania się do wypowiedzi na temat badanego wycinka tej rzeczywistości, jakie wcześniej formułowane były w nauce. Odwołania te mogą, rzecz jasna, przybrać postać opisową lub wręcz sprowadzić się do prostych odesłań (a według radykalnych poglądów – nawet powinny), niemniej jednak względ na precyzję sformułowań, która wszak stanowić powinna jedną podstawowych zasad warsztatu naukowego, usprawiedliwia stosowanie w tym przypadku cytatów. Zresztą, w polskim piśmiennictwie prawniautorskim od zarania wiązano prawo cytatu właśnie z twórczością naukową, wskazując – jak to uczynił S. Ritterman – na jego zasadnicze znaczenie dla demokratyzacji wiedzy i dla postępu nauki i kultury²⁹. Jakkolwiek praktyka cytowania może być uznawana za dyskusyjną ze względu na potencjalne zagrożenie dla rzetelności naukowej i wymogu samodzielności naukowych wywodów, takie ryzyko pojawi się jedynie w przypadku nadużywania przytoczeń, które – co wynika z przedstawionych wyżej analiz – w gruncie rzeczy stawia je poza granicami prawnie dozwolonego użytku chronionych utworów (ponieważ niezrealizowana zostanie przesłanka czy to zamieszczenia cytatu w utworze stanowiącym samoistną całość czy też urzeczywistnienia oczekiwanego normatywnie celu cytatu). Prawidłowo (z prawnego punktu widzenia) wykorzystany cytat nie będzie zatem miał negatywnego wpływu na twórczość naukową.

Weryfikacyjna funkcja cytatu w utworach naukowych wymusza bardziej niż w przypadku innych kategorii utworów rygorystyczne wymogi odnoszące się do podawania twórcy cytowanego utworu i źródła cytatu. Wprawdzie art. 34 ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych uzależnia podanie twórcy i źródła w związku z prowadzoną w ramach dozwolonego użytku eksploatacją od istniejących możliwości (co w praktyce oznacza, że w szczególnych

nomiczny” 2009, z. 2, W. Machała, *Ochrona i eksploatacja utworu naukowego. Zagadnienia wybrane*, „Wynalazczość i Ochrona Własności Intelektualnej”, *Ochrona i zarządzanie własnością intelektualną w szkołach wyższych w świetle obowiązujących przepisów oraz praktyki – wybrane zagadnienia*, 2016, z. 39.

²⁹ Tak S. Ritterman *Komentarz do ustawy o prawie autorskim*, Kraków 1937, s. 101.

sytuacjach w ogóle podanie takich informacji nie jest konieczne), to jednak trudno byłoby wyobrazić sobie cytat realizujący swoje zadania w utworze naukowym bez podania jego źródła w sposób przejrzysty i szczegółowy. Z punktu widzenia odbiorcy utworu naukowego ma znaczenie kapitalne, aby mógł dokładnie zidentyfikować pochodzenie cytatu i zweryfikować jego adekwatność. Dlatego, oznaczając cytaty w utworach naukowych, obowiązani jesteśmy podawać dokładne dane bibliograficzne przytaczanej publikacji, obejmujące poza oczywistymi wskazaniem nazwiska autora i tytułu również miejsce i rok wydania, tytuł, rocznik i numer czasopisma, a także numer strony, na której znajduje się cytowany urywek. W określeniu właściwego sposobu oznaczania przytoczeń istotną rolę odgrywają wypracowane w środowisku akademickim zwyczaje, takie jak upowszechniona stosunkowo niedawno praktyka podawania daty dostępu do cytowanego materiału udostępnianego na stronie internetowej (obok dokładnego odsyłacza – linku – do tejże strony). Oczywiście, w odniesieniu do przytoczeń w utworach naukowych pełne zastosowanie ma reguła potwierdzona w wyroku Sądu Najwyższego z 29 grudnia 1971 r., I CR 191/71 (OSNCP 1972, z. 7–8, poz. 133), że „wymaganiu wyraźnego wymienienia *źródła*, z którego pochodzi fragment cudzego dzieła, nie czyni zadość wymienienie tego dzieła w zestawieniu literatury, bez jakiegokolwiek wyjaśnienia ani zasady, ani stopnia wykorzystania tego dzieła”.

Literatura

- Barta J., Markiewicz R., *Prawo autorskie*, Warszawa 2016.
- Giesen B., *Plagiat dzieł naukowych – zagadnienia wybrane*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Prawa Własności Intelektualnej” 2011, z. 112.
- Górnicz-Mulcahy A., *Utwór naukowy jako przedmiot ochrony autorsko prawnej*, [w:] *Aktualne zagadnienia prawa prywatnego*, red. E.B. Marszałkowska-Krześ, Wrocław 2012.
- Machała W., *Ochrona i eksploatacja utworu naukowego. Zagadnienia wybrane*, „Wynalazczość i Ochrona Własności Intelektualnej”, *Ochrona i zarządzanie własnością intelektualną w szkołach wyższych w świetle obowiązujących przepisów oraz praktyki – wybrane zagadnienia*, 2016, z. 39.
- Machała W., *Utwór. Przedmiot prawa autorskiego*, Warszawa 2012.
- Małek L., *Cytat w świetle prawa autorskiego*, Warszawa 2011.

- Małek L., *Dopuszczalność posługiwania się cytatem w wytworach intelektualnych pozbawionych ochrony na tle prawa autorskiego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Prawa Własności Intelektualnej” 2016, z. 1.
- Małek L., *Ustawowe cele prawa cytatu*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego Prace z Prawa Własności Intelektualnej” 2008, z. 102.
- Mania G., *Cytat w muzyce – o potrzebie reinterpretacji przesłanek*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego – Prace z Prawa Własności Intelektualnej” 2017, z. 135.
- Marcinkowska J., *Dozwolony użytek w prawie autorskim. Podstawowe zagadnienia*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego Prace Instytutu Prawa Własności Intelektualnej” 2004, z. 87.
- Markiewicz R., *Dzieło literackie i jego twórca w polskim prawie autorskim*, Kraków 1984.
- Markiewicz R., *Ochrona prac naukowych*, Warszawa–Kraków 1990.
- Michalski B., *Uprawnienia do cytowania w polskim prawie autorskim*, cz. II „Prasa Techniczna” 1987, z. 1.
- Poźniak-Niedzielska M., Tylec G., *Działalność naukowo-dydaktyczna na wyższej uczelni w świetle prawa autorskiego*, „Państwo i Prawo” 2009, z. 5.
- LEX Prawo autorskie i prawa pokrewne. Komentarz*, red. D. Flisak, Warszawa 2015.
- Prawo autorskie i prawa pokrewne. Komentarz*, red. W. Machała, R.M. Sarbiński, Warszawa 2019.
- Ritterman S., *Komentarz do ustawy o prawie autorskim*, Kraków 1937.
- Sokołowska D., *Pojęcie i postacie utworu naukowego w świetle prawa autorskiego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2015, z. 2.
- Szewc A., *Dzieła naukowe i ich status w prawie autorskim*, „Państwo i Prawo” 1997, z. 10.
- Tylec G., *Z problematyki ochrony prawnoautorskiej dzieła naukowego*, „Przegląd Prawno-Ekonomiczny” 2009, z. 2.
- Ustawa o prawie autorskim i prawach pokrewnych. Komentarz*, red. A. Ślęzak, Warszawa 2017.